

Kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen: verschillen en trends in de periode 1977-1986

Onderzoeksgegevens over verschillen in de kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen en over trends daarin in de tijd geven slechts een fragmentarisch beeld. Empirisch onderzoek op dit gebied betreft namelijk veelal slechts bepaalde groepen uit de werkende bevolking, bepaalde aspecten van de kwaliteit van de arbeid of blijft beperkt tot een momentopname. Het onderzoek van Huijgen c.s. (onder andere 1983, 1989a, 1989b) over trends in opleiding en functieniveau in Nederland, is daar een van de uitzonderingen op. De hier te presenteren secundaire analyse van CBS-data¹ is gebaseerd op een representatieve steekproef van de hele werkende bevolking in Nederland en geeft informatie over diverse aspecten van de kwaliteit van de arbeid over de periode 1977-1986.

Vraagstelling

De vraagstelling in dit artikel bestaat uit drie onderdelen:

- Welke verschillen zijn er in de jaren tachtig in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen in Nederland?
- Welke veranderingen zijn er geweest in de kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen in Nederland in de periode 1977-1986?
- Zijn deze veranderingen in de tijd voor vrouwen en mannen in Nederland hetzelfde verlopen?

Het artikel heeft geen hypothese-toetsend karakter, omdat slechts bij een deel van de drie vragenstellingen min of meer expliciete hypothesen op te stellen zouden zijn. In de discussie worden de gevonden resultaten echter wel vergeleken met die van eerder onderzoek.

De opbouw van het artikel is als volgt: na een beschrijving van de data-verzamelmethode, de bewerking van de gebruikte data, het databestand en de analysemethode, zal ingegaan worden op de verschillen en overeenkomsten in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen in de jaren tachtig. Vervolgens zal

worden ingegaan op trends in de tijd hierin over de periode 1977-1986. Daarna zullen de resultaten bediscussieerd worden en tot enkele conclusies worden samengevat.

Methode

Dataverzamelingsmethode

In opdracht van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP, 1988) werd in de periode 1974-1986 iedere drie jaar een Leefsituatie-onderzoek (LSO) verricht bij een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, respectievelijk in 1974, 1977, 1980, 1983 en 1986. In ieder peiljaar is een nieuwe steekproef getrokken, zodat de gegevens steeds andere personen betreffen. Het onderzoek heeft de vorm van een mondeling interview in de huis-situatie (CBS, 1987b). Het CBS geeft aan dat de non-respons in de loop der jaren is toegenomen van 28% tot 42%. De gevolgen van deze selectieve non-respons zijn echter gering, zoals in het vervolg van dit artikel (bij tabel 3 en 4) beargumenteerd zal worden.

De data zijn dus verzameld met de 'vragenlijst-methode'. Dit is een zeer veel gehanteerde methode, met name door het CBS. Want behalve de LSO'en, worden bijvoorbeeld ook de Gezondheidsenquête en de Arbeidskrachtentellingen (waar Huijgen c.s. zich op baseerden) met de vragenlijst-methode uitgevoerd.

* De auteurs zijn beiden werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg/TNO te Leiden.

Het valt niet te ontkennen dat materiaalverzamelingsmethoden resultaten van onderzoek kunnen beïnvloeden. Vragenlijsten vragen vaak naar meningen van respondenten en die meningen of percepties zijn afhankelijk van hun waardenpatronen en kunnen daarom afwijken van de 'feitelijke situatie', voorzover die 'echt' bestaat (want leeftijd, geslacht, werktijden en lawaai vallen nog wel objectief te meten, maar ontlooiingsmogelijkheden, eentonigheid van werk etcetera zijn per definitie niet-objectieve concepten). Bedoelde waardenpatronen hangen soms samen met man/vrouw-verschillen, soms met het tijdsgewricht (bijvoorbeeld met hoog- en laag-conjunctuur) waarin een en ander gemeten is. We moeten dus open houden dat de vragenlijst-methode in principe invloed op de resultaten kan hebben. Overigens geldt dit ook voor andere methoden, want het is bekend dat 'externe deskundigen of beoordelaars' (die vaak als 'objectief' worden aangemerkt) bepaalde situaties ook onjuist kunnen inschatten. Gupta en Beehr (1982) geven hier voorbeelden van. Het empirische onderzoek dat uitgevoerd is naar de invloed van verschillende methodes op de resultaten (vaak enerzijds met 'percieved', 'subjective' of 'self-reporting' aangeduid en anderzijds met 'objective', 'documentary', 'institutional' of 'unobtrusive') leidt op dit moment nog niet tot een eenduidige positieve of negatieve conclusie. Algera (1983), Glick et al (1986) en Macintyre en Pritchard (1989) komen bijvoorbeeld tot optimistische conclusies, terwijl Pennings (1973), Sathe (1978), Steinberg et al (1982) en Taber et al (1985) beide methoden als weinig convergent bestempelen. Zoals Walton (1981) heeft beargumenteerd, hangt de convergentie sterk af van het onderwerp van studie en het analyse-niveau.

Validatie-onderzoek met betrekking tot de Leefsituatie-onderzoeken heeft – voor zover ons bekend – niet of nog niet plaats gevonden. Wat wij zullen doen, is onze resultaten vergelijken met die van andere auteurs, waardoor de plausibiliteit en de validiteit van de methode al dan niet moge blijken.

Bewerking van de gegevens

Om de beoogde analyses met deze gegevensbestanden uit te kunnen voeren, zijn drie 'bewerkingsstappen' ondernomen. De eerste stap betreft de steekproefsamenstelling. Er is een

selectie gemaakt op de LSO-respondenten, waarbij alleen de werkenden van 18 jaar en ouder in de analyse-steekproef zijn opgenomen. Diegenen die geen betaalde arbeid verrichten (WAO-ers, gepensioneerden, huisvrouwen en werklozen) vallen dus buiten deze analyse.

Vervolgens (tweede stap) zijn de vragen geïnspecteerd op hun gelijkkluidendheid. Daarbij bleek de vergelijkbaarheid van het eerste, in 1974 uitgevoerde Leefsituatie-onderzoek met de daarop volgende onderzoeken zo gering, dat besloten is om de gegevens uit 1974 buiten beschouwing te laten. Ook de vragenlijst van 1977 is niet helemaal vergelijkbaar met die van 1980, 1983 en 1986. Een aantal vragen ontbreekt in 1977 of kent een andere formulering dan in 1980, 1983 en 1986. Vragen uit 1977 zijn dan ook slechts ten dele gebruikt. De vragenlijsten van 1980, 1983 en 1986 zijn nagenoeg identiek en zijn volledig gebruikt.

De derde 'bewerkingsstap' had geen betrekking op de vragen maar op de antwoordcategorieën. De antwoordcategorieën van de op basis van gelijkkluidendheid geselecteerde variabelen zijn namelijk zodanig bewerkt, dat ze in elk onderzoeksjaar dezelfde codering kregen. De meeste arbeidsvariabelen werden dichotomieën (bijvoorbeeld ja-nee) en de persoonsvariabelen kregen respectievelijk een 2-, een 3- en een 4-puntschaal.

Uiteindelijk zijn in de vier vragenlijsten 18 vragen gevonden die goed vergelijkbaar zijn (zowel wat betreft vraagstelling als antwoordmogelijkheden) en deze zijn in deze studie geanalyseerd. Hiervan betreffen er dertien de kwaliteit van de arbeid, waarvan er in 1977 zes niet bruikbaar of aanwezig waren. Er zijn dus zeven arbeidsvariabelen beschikbaar voor de beschrijving van trends over de gehele periode 1977-1986 en zes arbeidsvariabelen voor trends over de deel-periode 1980-1986 (zie tabel 1).

Hoe passen de dertien door ons te hanteren arbeids-aspecten nu in de globale theorie die op dit terrein bestaat? Hoewel de discussie over de inhoud van de kwaliteit van de arbeid recentelijk door Mok (1990) nieuwe impulsen heeft gekregen, wordt deze over het algemeen beschouwd als het geheel van vier dimensies, namelijk arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorwaarden (WRR, 1981). We geven hieronder deze vier dimensies met enkele voorbeeld-aspecten:

Tabel 1. Gemeenschappelijke variabelen met betrekking tot persoon en arbeid in de vier LSO-bestanden (1977, 1980, 1983 en 1986)

<i>Variabelen</i>	<i>Antwoordcategorieën</i>	<i>Jaren waarin gegevens vergelijkbaar zijn</i>			
<i>Persoon</i>					
Leeftijd	18-34 35-54 55-64	'77	'80	'83	'86
Geslacht	man - vrouw	'77	'80	'83	'86
Opleiding	laag - uitgebreid laag - midden - hoog	'77	'80	'83	'86
<i>Arbeidsinhoud</i>					
Werk hebben dat goed aansluit bij opleiding/ervaring	ja - nee*		'80	'83	'86
Ontplooiingsmogelijkheden hebben in het werk	ja - nee*		'80	'83	'86
In een hoog tempo werken	ja - nee*	'77	'80	'83	'86
Veel eentonig werk doen	ja - nee*	'77	'80	'83	'86
<i>Arbeidsomstandigheden</i>					
Vuil werk doen	ja - nee		'80	'83	'86
Werken in lawaaiige omgeving	ja - nee		'80	'83	'86
Veel stank in werkomgeving hebben	ja - nee**	'77	'80	'83	'86
Wel eens gevaarlijk werk doen	ja - nee**	'77	'80	'83	'86
Veel lichamelijk zwaar werk doen	ja - nee**	'77	'80	'83	'86
<i>Arbeidsvoorwaarden</i>					
Goede promotiekansen in het werk hebben	ja - nee*		'80	'83	'86
Inkomen boven modaal	ja - nee		'80	'83	'86
< 25 uur per week werken	ja - nee	'77	'80	'83	'86
Werken in ploegendienst	ja - nee	'77	'80	'83	'86
Beroepstak	1-7	'77		'83	'86
Bedrijfstak	1-7	'77		'83	'86

N.B. * : ja = helemaal mee eens / mee eens

nee = niet mee eens, niet mee oneens / niet mee eens / helemaal niet mee eens

** : ja = erg veel / tamelijk veel

nee = niet zo veel / weinig / nooit

Arbeidsinhoud: aard en niveau van het werk, tot uitdrukking komend in opleiding en ervaring die voor een goede taakuitoefening nodig zijn; verantwoordelijkheid, zelfstandigheid en ontplooiingsmogelijkheden;

Arbeidsomstandigheden: omgevingskenmerken, zoals lawaai en vuil werk; fysieke en psychische belasting; veiligheid;

Arbeidsverhoudingen: contacten en sociale relaties; toezicht en controle; mate van inspraak, werkoverleg;

Arbeidsvoorwaarden: beloning; arbeidsduur, arbeidstijden, ploegendienst; werkzekerheid, toekomstmogelijkheden; scholingsmogelijkheden. De dertien arbeidsvariabelen, die wij in onderhavige analyse hanteren, hebben betrekking op

een aantal belangrijke aspecten van de kwaliteit van de arbeid, met name arbeidsinhoud, -omstandigheden en -voorwaarden. Eén belangrijk aspect dat ontbreekt (uit oogpunt van bijvoorbeeld stress en ziekteverzuim) is het aspect van de arbeidsverhoudingen zoals de regelmogelijkheid in het werk (Karasek, 1979) en relaties met leiding en collega's (Kompier, 1988; Smulders, 1984).

Ter afsluiting van deze paragraaf nog een toelichting op de vijf overige variabelen (zie tabel 1). Het bestand bevat drie persoonsvariabelen, die de volgende functie hebben: het beschikbaar hebben van het kenmerk geslacht behoeft geen betoog, gezien de vraagstelling; de

Tabel 2. Omvang van de LSO-bestanden in 1977, 1980, 1983 en 1986

Onderzoeksjaar	Totale LSO-steekproef	Analyse-steekproef (18-65 jaar en werkend)	Waarvan:	
			vrouwen	mannen
1977	4159	1973 (47%)	521	1452
1980	2865	1556 (54%)	464	1092
1983	3987	1995 (50%)	674	1321
1986	4040	1897 (47%)	712	1185
Totaal	15051	7421 (49%)	2371	5050

Tabel 3. Procentuele verdeling naar geslacht en leeftijd in resp. de LSO-analyse-steekproef (1977, 1980, 1983 en 1986) en in de Arbeidskrachtentellingen (1977, 1981, 1983 en 1985). (CBS, 1980, 1985a, 1986, 1987a)

	LSO-analyse-steekproef				Arbeidskrachtentellingen			
	1977	1980	1983	1986	1977	1981	1983	1985
Vrouwen	26	30	34	37	28	31	33	34
Mannen	74	70	66	63	72	69	67	66
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100
< 35 jaar	45	48	50	49	52	52	50	49
35 - 54 jaar	42	41	41	43	38	39	41	43
> = 55 jaar	13	11	9	8	10	9	9	8
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

variabele leeftijd zal in de analyses gebruikt worden als controle-variabele; het opleidingsniveau van de respondenten zal in de resultaten een rol spelen met het oog op de validiteitsbepaling van de methode (zie tabel 5); de bedrijfstak- en beroepstak-gegevens worden gebruikt om de representativiteit van de steekproef te beargumenteren (zie tabel 4).

De omvang en opbouw van de bestanden

De oorspronkelijke bestanden bevatten in totaal gegevens van 15.051 respondenten (zie tabel 2). Hieruit is, zoals aangegeven, een selectie gemaakt op basis van leeftijd en al of niet werken. Hierdoor blijven er in de vier bestanden in totaal 7.421 respondenten over van 18 jaar of ouder die betaalde arbeid verrichten, de zogenaamde analyse-steekproef. Tabel 2 geeft een detaillering per onderzoeksjaar en per geslacht. Onderzocht is in hoeverre de analyse-steekproef

representatief is voor de werkzame personen in Nederland, met andere woorden in hoeverre vertekening door selectieve non-respons op de vragenlijst een rol heeft gespeeld. Hiertoe zijn in tabel 3 en 4 enkele LSO-resultaten van 1977, 1980, 1983 en 1986 naast die van de Arbeidskrachtentellingen (CBS) van 1977, 1981, 1983 en 1985 gezet. Zoals eerder aangegeven is zijn de Arbeidskrachtentellingen-data eveneens middels de vragenlijstmethode verzameld en kunnen derhalve eveneens vertekend zijn door selectieve non-respons. De gepubliceerde Arbeidskrachtentellingen-data zijn hiervoor echter door het CBS gecorrigeerd, middels een tweetraps ophogingsprocedure (CBS, 1987a), waardoor vergelijking tussen LSO- en Arbeidskrachtentellingen-data zinvol is. In tabel 3 is een lichte oververtegenwoordiging van mannen te zien in de eerdere LSO-bestanden terwijl in 1986 juist een lichte oververtegenwoordiging van vrouwen

Tabel 4. Procentuele verdeling naar bedrijfstak in resp. de LSO-analyse-steekproef (1977, 1983 en 1986) en in de Arbeidskrachtentellingen (1977, 1983 en 1985). (CBS, 1980, 1986, 1987)

	LSO-analyse- steekproef			Arbeidskrachten- tellingen		
	1977	1983	1986	1977	1983	1985
Landbouw & visserij	5	5	5	6	6	5
Delfstoffen, industrie & openbare nutsbedrijven	23	19	19	24	21	20
Bouwnijverheid & installatiebedrijven	10	9	7	10	8	8
Handel, hotel, restaurant & reparatiebedrijven	15	17	15	18	18	18
Transport, opslag & communicatiebedrijven	5	7	6	6	6	6
Bank & verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening	8	7	11	7	9	9
Overige dienstverlening	33	37	37	28	32	33
Totaal	100	100	100	100	100	100

bestaat. Wat betreft de leeftijd zien we een lichte ondervertegenwoordiging van personen jonger dan 35 jaar in de jaren 1977 en 1980. De verdeling naar bedrijfstakken is in tabel 4 weergegeven. Er is een lichte oververtegenwoordiging te constateren van de bedrijfstak 'overige dienstverlening'.

Al met al kan geconcludeerd worden dat de gegevensbestanden wat betreft de verdeling naar geslacht, leeftijd en bedrijfstak een redelijke afspiegeling vormen van de werkzame personen in Nederland in de betreffende vier jaren. Andere (niet-weergegeven) analyses tonen aan dat dit eveneens geldt voor opleidingsniveau en beroepstak. De mogelijke vertekening door selectieve non-respons zal dus waarschijnlijk gering zijn.

Analysemethode

De drie eerder vermelde vraagstellingen komen in essentie neer op de vraag of er verschillen zijn tussen enerzijds vrouwen en mannen, en anderzijds tussen vrouwen in de tijd en mannen in de tijd.

De gevonden verschillen tussen vrouwen en mannen zullen gebaseerd zijn op de gegevens van de jaren 1980, 1983 en 1986 samen. Van deze drie jaren zijn voor alle variabelen gegevens beschikbaar. De verschillen in gemiddelde scores op de variabelen zijn getoetst met behulp van twee-weg variantie-analyse, waarbij geslacht en leeftijd als onafhankelijke variabelen optraden en de aspecten van de kwaliteit van de arbeid successievelijk als de afhankelijke varia-

belen.

Zoals gezegd, is het voor een aantal variabelen mogelijk om trends weer te geven over de periode 1977-1986 en voor andere variabelen slechts over een kortere periode, namelijk 1980-1986. De verschillen in gemiddelde scores tussen het beginjaar en het eindjaar zijn eveneens getoetst met behulp van twee-weg variantie-analyse, waarbij zowel (begin- en eind-)jaar als leeftijd als onafhankelijke variabelen optraden en de aspecten van de kwaliteit van de arbeid als afhankelijke variabelen.

Bij variantie-analyses kunnen interactie-effecten tussen beide hoofdvariabelen een rol spelen in de resultaten. In het hiernavolgende gedeelte zal daar geen melding van gemaakt worden, omdat de interactie-effecten slechts zelden significant waren. En als dat het geval was, waren de F-waarden dermate laag, dat de p-waarden slechts tot 0,05 reikten.

Om de inzichtelijkheid van de resultaten te vergroten zullen deze niet in gemiddelde scores gepresenteerd worden, maar in bevestigende percentages. Deze percentages kunnen gemakkelijk uit de gemiddelde scores berekend worden, daar er sprake is van dichotome variabelen (bijvoorbeeld: een gemiddelde van 1,25 komt overeen met een bevestigingspercentage van 75%, omdat ja = 1 en nee = 2).

Verschillen en overeenkomsten in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen in Nederland 1980-1983-1986

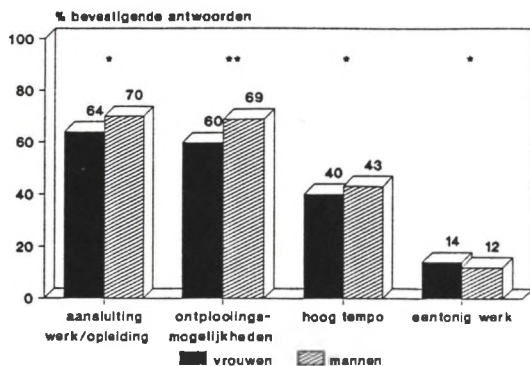
Om antwoord te geven op de eerste onder-

zoeksvraag, 'zijn er verschillen in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen?', worden in deze paragraaf de resultaten gepresenteerd van de kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen. Deze resultaten betreffen de situatie gemiddeld over de periode 1980-1983-1986 en zijn gebaseerd op de antwoorden van maximaal 1850 vrouwen en 3598 mannen (zie tabel 2). De 13 arbeidsvariabelen worden besproken volgens drie dimensies van kwaliteit van de arbeid, namelijk arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden.

Arbeidsinhoud

In figuur 1 is te zien dat er significante verschillen zijn in het oordeel van vrouwen en mannen over de vier aspecten van de arbeidsinhoud, indien gecontroleerd wordt voor leeftijd. Mannen hebben vaker dan vrouwen werk dat aansluit bij opleiding en/of ervaring (resp. 70% en 64%, $p \leq 0,005$) en vaker ontplooiingsmogelijkheden in het werk (resp. 69% en 60%, $p \leq 0,001$). Hoewel de verschillen minder groot zijn dan bij de eerste twee aspecten, blijken mannen ook significant vaker dan vrouwen in een hoog tempo te werken (resp. 43% en 40%, $p \leq 0,05$), maar minder vaak eentonig werk te doen (resp. 12% en 14%, $p \leq 0,05$).

Figuur 1. Verschillen tussen vrouwen en mannen in de arbeidsinhoud 1980-1983-1986

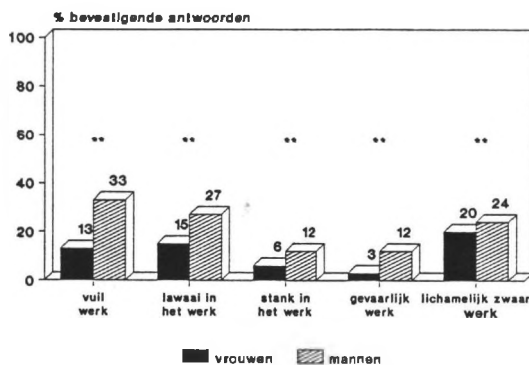
Bron: LSO/CBS
(m/v-verskil gecontroleerd voor leeftijd,
*: $p \leq 0,05$, **: $p \leq 0,001$)

Arbeidsomstandigheden

De situatie met betrekking tot de vijf aspecten van de arbeidsomstandigheden in 1980-1983-1986 is te zien in figuur 2. Vrouwen blijken in

alle gevallen significant minder vaak te maken te hebben met onconvenianten in het werk dan mannen (gecontroleerd voor leeftijd $p \leq 0,001$). Van de vrouwen zegt 13% vuil werk te doen en 15% te werken in een lawaaiige omgeving, geeft 6% aan veel stank in het werk te hebben en 3% wel eens gevaarlijk werk te doen en zegt 20% lichamelijk zwaar werk te verrichten. Deze percentages liggen bij de mannen aanzienlijk hoger, 33% zegt vuil werk te doen en 27% een lawaaiige werkomgeving te hebben, 12% heeft te maken met stank in het werk of doet wel eens gevaarlijk werk en 24% verricht lichamelijk zwaar werk.

Figuur 2. Verschillen tussen vrouwen en mannen in arbeidsomstandigheden 1980-1983-1986

Bron: SLO/CBS
(m/v-verskil gecontroleerd voor leeftijd,
**: $p \leq 0,001$)

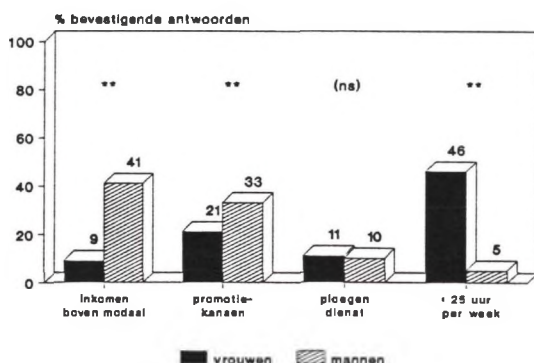
Arbeidsvoorwaarden

In figuur 3 zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen met betrekking tot de vier aspecten van de arbeidsvoorwaarden in 1980-1983-1986 weer gegeven. Wat betreft twee van deze aspecten hebben vrouwen een beduidend slechtere positie dan mannen, gecontroleerd voor leeftijd. Slechts één op de tien vrouwen heeft een inkomen boven modaal tegenover vier op de tien mannen ($p \leq 0,001$). Ook is er een significant verschil in goede promotiekansen in het werk ($p \leq 0,001$): bij vrouwen heeft één op de vijf goede promotiekansen en bij mannen één op de drie.

Vrouwen en mannen zeggen ongeveer even vaak in ploegendienst te werken (resp. 11% en 10%) hetgeen tegen de verwachting in is. Niet onverwacht, maar wel opvallend groot is het significante verschil in het hebben van een deeltijd-

baan van minder dan 25 uur per week ($p \leq 0,001$): 46% van de vrouwen tegenover slechts 5% van de mannen heeft een deeltijdbaai van minder dan 25 uur per week.

Figuur 3. Verschillen tussen vrouwen en mannen in arbeidsvoorwaarden 1980-1983-1986

Bron: LSO/CBS

(m/v-verskil gecontroleerd voor leeftijd,

**: $p \leq 0,001$, ns: niet-significant)

Samengevat in globale termen: mannen hebben een gunstiger mening over hun arbeidsinhoud en over hun arbeidsvoorwaarden dan vrouwen. Daarentegen verkeren vrouwen in veel gunstiger arbeidsomstandigheden dan mannen.

Ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen in de periode 1977-1986

In deze paragraaf worden de resultaten gepresenteerd van ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid van vrouwen en mannen in de periode 1977-1986. Hiermee kan antwoord gegeven worden op de tweede en derde onderzoeksvraag, namelijk 'welke veranderingen zijn er geweest in de kwaliteit van de arbeid en zijn die voor vrouwen en mannen hetzelfde verlopen?' Ook hier zullen de dertien arbeids-aspecten ingedeeld worden volgens de drie dimensies van de kwaliteit van de arbeid.

Zoals eerder vermeld, zullen sommige resultaten noodzakelijkerwijs een korte trend betreffen (1980-1986) en andere resultaten een langere trend (1977-1980). De resultaten van de verschillende jaren zijn gebaseerd op de in tabel 2 vermelde maximale aantallen vrouwen respectievelijk mannen. De verschillen tussen beginjaar

en eindjaar zijn steeds getoetst met variantie-analyse, waarbij de invloed van jaar en leeftijd is onderzocht in termen van verklaarde variantie in de arbeidskenmerken.

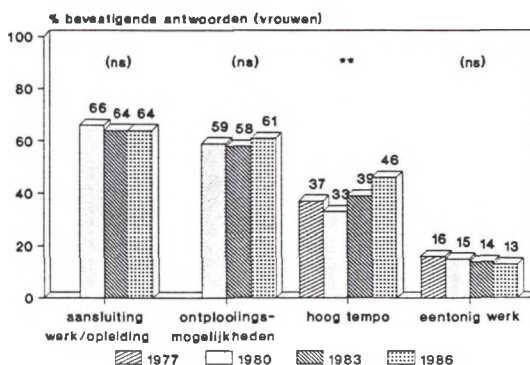
Arbeidsinhoud

In figuur 4 en 5 zijn de ontwikkelingen in de tijd met betrekking tot de arbeidsinhoud van vrouwen respectievelijk mannen weergegeven. Bij vrouwen is te constateren dat de mate waarin het werk goed aansluit bij opleiding en/of ervaring in de periode 1980-1986 ongeveer gelijk blijft, rond de 65%. Bij mannen is er een significante daling van 75% in 1980 tot 67% in 1986 ($p \leq 0,001$).

Ontplooiingsmogelijkheden in het werk laat zowel bij vrouwen als bij mannen in de periode 1980-1986 ongeveer een gelijkblijvend percentage zien, bij vrouwen rond de 60% en bij mannen rond de 69%.

Tussen 1977 en 1986 stijgt het percentage vrouwen en mannen dat in een hoog tempo moet werken significant ($p \leq 0,001$), van 37% tot 46% bij vrouwen en van 39% tot 48% bij mannen. Het percentage vrouwen en mannen dat zegt veel eentonig werk te verrichten blijft in de periode 1977-1986 ongeveer gelijk. Bij de vrouwen ligt dit percentage op 13 à 16% en bij de mannen op 11 à 13%. De verschillen tussen beginjaar en eindjaar zijn niet significant.

Figuur 4. Trends in de arbeidsinhoud van vrouwen over de periode 1977-1986

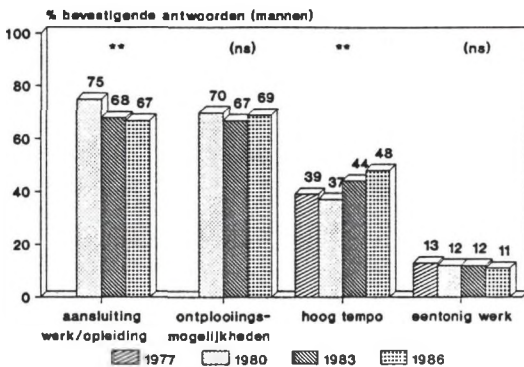
Bron: LSO/CBS

(verschil 1980/1986 of 1977/1986 gecontroleerd voor leeftijd,

**: $p \leq 0,001$, ns: niet-significant)

Tabel 5. Trends in het opleidingsniveau van werkende vrouwen en mannen over de periode 1977-1986

	Vrouwen				Mannen			
	1977	1980	1983	1986	1977	1980	1983	1986
Niveau 1 (laag)	18	16	13	11	17	18	14	10
Niveau 2	44	37	29	24	41	29	26	25
Niveau 3	25	34	38	40	24	34	41	44
Niveau 4 (hoog)	12	13	20	24	17	19	19	21
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Figuur 5. Trends in arbeidsinhoud van mannen over de periode 1977-1986

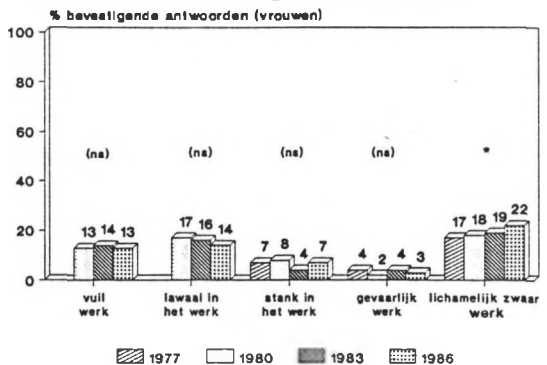
Bron: LSO/CBS
(verschillen 1980/1986 of 1977/1986 gecontroleerd voor leeftijd,
**: $p \leq 0,001$, ns: niet-significant)

In aansluiting bij onderzoek naar trends in functieniveau en opleidingsniveau (zie bijvoorbeeld Huijgen, 1989b) is in tabel 5 zowel voor vrouwen als voor mannen de ontwikkeling in het opleidingsniveau weergegeven over de periode 1977-1986. Zowel bij vrouwen als bij mannen is te zien dat de laagste twee onderwijsniveaus afnemen in de periode 1977-1986 en de twee hoogste niveaus juist toenemen.

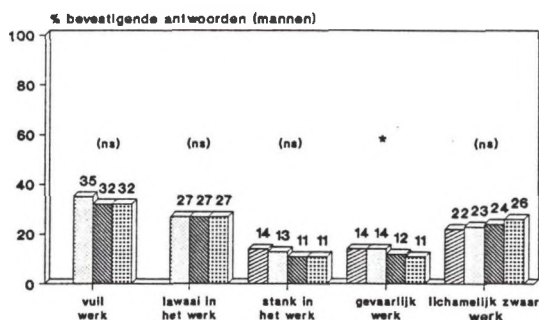
Ook Huijgen (1989b, p96-97) concludeerde op basis van de CBS Arbeidskrachtentellingen voor de periode 1977-1985 een zeer sterke stijging in opleidingsniveau van de Nederlandse beroepsbevolking. Beide data-verzamelmethode leiden dus tot dezelfde conclusie, hetgeen uit oogpunt van validiteit van beide methodes positief te beoordelen valt.

Arbeidsomstandigheden

Zoals figuur 6 en 7 laten zien, is er in de periode 1980 - 1986 weinig veranderd in het verrichten van vuil werk door vrouwen (ca. 13%) en mannen (ca. 33%) en het werken in een lawaaiige omgeving (resp. ca. 16% en 27%). Ook veel stank in de werkomgeving laat geen duidelijke veranderingen zien bij vrouwen noch bij mannen. Gevaarlijk werk verrichten daalt in de periode 1977-1986 bij mannen significant van 14% naar 11% ($p \leq 0,05$), maar blijft voor vrouwen ongeveer gelijk (ca. 3%). Het percentage vrouwen dat meent lichamelijk zwaar werk te verrichten vertoont een significante stijging ($p \leq 0,05$), van 17% in 1977 tot 22% in 1986. Bij mannen is ook een stijgende tendens te zien (van 22% naar 26%), die echter niet significant is. Alles bij elkaar zijn de veranderingen in de tijd dus zeer beperkt. Slechts in twee gevallen is sprake van een lichte significantie.

Figuur 6. Trends in arbeidsomstandigheden van vrouwen over de periode 1977-1986

Bron: LSO/CBS
(verschil 1980/1986 of 1977/1986 gecontroleerd voor leeftijd,
*: $p \leq 0,05$, ns: niet-significant)

Figuur 7. Trends in arbeidsomstandigheden van mannen over de periode 1977-1986

Bron: LSO/CBS

(verschil 1980/1986 of 1977/1986 gecontroleerd voor leeftijd,

*: $p \leq 0,05$, ns: niet-significant)

Arbeidsvoorwaarden

Ook de veranderingen in de vier aspecten van de arbeidsvoorwaarden in de periode 1977-1986 zijn noch voor vrouwen, noch voor mannen spectaculair, behalve op het punt van de werktijden. Het hebben van een inkomen boven modaal is bij vrouwen in de periode 1980-1986 ongeveer gelijk gebleven (ca. 9%), evenals goede promotiekansen in het werk (ca. 21%). Bij mannen zijn beide aspecten gedaald in de periode 1980-1983 (resp. van 61% naar 56% en van 37% naar 29%), en vervolgens weer gestegen in 1986 (resp. 61% en 35%). Het verschil tussen 1980 en 1986 is echter niet significant.

Het werken in ploegdienst vertoont bij vrouwen een grillig verloop, variërend van 8% tot 13%, maar verschilt niet significant tussen 1977 en 1986. Bij mannen blijft dit redelijk stabiel over de tijd (ca. 10%).

Met betrekking tot de werktijden is er een significante stijging in het deeltijdwerk bij vrouwen te constateren. Werkte in 1977 nog 41% van de vrouwen minder dan 25 uur per week, in 1986 steeg dit tot 49% ($p \leq 0,005$). Bij mannen neemt werken in deeltijd eveneens significant toe, zij het in een laag tempo (van 3% in 1977 naar 6% in 1986, $p \leq 0,001$).

In de afgelopen drie paragrafen is ingegaan op ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid in de tijd. *Samenvattend blijken er geen significante verschillen in de tijd te zijn over een periode*

van 7 of 10 jaar in acht aspecten van de kwaliteit van de arbeid. Bij vijf aspecten van de kwaliteit van de arbeid blijken er wel significante veranderingen in de tijd te bestaan, namelijk bij de mannen een vermindering van werk dat goed aansluit bij opleiding en ervaring en een vermindering van gevaarlijk werk, en bij de vrouwen een toename van lichamelijk zwaar werk. Bij beide geslachten is tenslotte sprake van een toename van werken in een hoog tempo en van werken in deeltijd.

Indien we in alle gevallen de resultaten alleen op de korte trend van zeven jaar (1980-1986) hadden gebaseerd zouden deze *niet anders* uitgevallen zijn.

Verschillen tussen vrouwen en mannen in trends in kwaliteit van de arbeid

De derde onderzoeksvraag luidt of de ontwikkelingen in de tijd in de kwaliteit van de arbeid voor vrouwen en mannen hetzelfde verlopen zijn. Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt dat dit over het algemeen inderdaad het geval is. Zowel bij vrouwen als bij mannen is in de periode 1977/1980 - 1986 geen verandering opgetreden in ontplooiingsmogelijkheden in het werk, eentonig werk doen, vuil werk doen, in een lawaaiige omgeving werken, stank in het werk, promotiekansen, inkomensniveau en werken in ploegdienst. Bovendien is werken in een hoog tempo en werken in deeltijd zowel voor vrouwen als voor mannen toegenomen in de tijd.

Ten aanzien van een drietal aspecten van de kwaliteit van de arbeid zijn de trends in de tijd voor vrouwen en mannen verschillend. Bij mannen is werk dat goed aansluit bij opleiding en ervaring evenals gevaarlijk werk significant afgenomen, terwijl beiden bij vrouwen in de tijd gelijk zijn gebleven. Bij vrouwen is lichamelijk zwaar werk significant toegenomen, terwijl bij mannen ook een toename (maar niet significant) in de tijd valt waar te nemen.

Samenvattend kan opgemerkt worden, dat de trends in de tijd in de kwaliteit van de arbeid in de meeste opzichten voor vrouwen en mannen gelijk verlopen zijn. Het meest pregnante verschil tussen beide geslachten is te vinden bij de aansluiting tussen opleiding en werkinhoud (mannen sterke daling; vrouwen gelijkblijving).

Bespreking van methode en resultaten

De voor- en nadelen van de data

Het doel van deze studie was om een representatief beeld te geven van verschillen in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen en ontwikkelingen in de tijd in de kwaliteit van de arbeid in Nederland en wel op basis van LSO-data.

Een voordeel van de gebruikte gegevens is dat de steekproeven van de LSO-bestanden worden geacht de Nederlandse bevolking te representeren. Vergelijkingen met de Arbeidskrachtentellingen van het CBS op het punt van leeftijdsopbouw, geslachtsopbouw en bedrijfstakopbouw staven deze aanname. Daarnaast geven de data een goede beschrijving van drie van de vier dimensies van de kwaliteit van de arbeid, namelijk arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. Tenslotte vormen de herhaalde metingen een belangrijk voordeel ten opzichte van studies die alleen een momentopname van de kwaliteit van de arbeid weergeven (zoals bijvoorbeeld bij de, overigens zeer relevante, studie van Zanders, van Büchem & van Berkel, 1977, het geval was).

Geconstateerd is dat het onderzoeksmateriaal van de LSO-bestanden ook een aantal nadelen heeft. Er is elk onderzoeksjaar een non-respons van mensen die in de CBS-steekproef vallen, maar niet aan het onderzoek willen meedoen, oplopend van 28% in 1977 tot 42% in 1986. Zoals we gezien hebben, door vergelijking met de Arbeidskrachtentellingen, is de mogelijke vertekening echter gering en vormen de LSO-data een representatieve steekproef van de Nederlandse werkende bevolking.

Een tweede signaleerd probleem is dat door het CBS over de vier onderzoeksjaren heen niet steeds dezelfde vragen en antwoordmogelijkheden zijn gehanteerd. In de analyses zijn daarom alleen die vragen opgenomen die goed onderling te vergelijken zijn.

Een derde punt van mogelijk kritiek betreft het feit dat we ons op vragenlijst-gegevens hebben gebaseerd. Over de validiteit van de methode is eerder in dit artikel al een en ander opgemerkt in vóórbeschouwende zin. We kunnen hier thans nog het volgende aan toevoegen op basis van de gevonden resultaten. In het algemeen lijken de in de analyses gevonden resultaten -zonder daar hier in detail op in te gaan- een hoge mate van plausibiliteit te hebben. Verderop zal blijken dat ze in het algemeen eerder uitgevoerd onderzoek

bevestigen. We menen hier de conclusie aan te mogen verbinden dat de gehanteerde data-verzamelmethode (namelijk: mondeling interview) als voldoende betrouwbaar en valide aan te merken is.

Versillen in de kwaliteit van de arbeid tussen vrouwen en mannen

Hieronder zullen we eerdere onderzoeksresultaten confronteren met de door ons gevonden resultaten, die betrekking hebben op de gemiddelde situatie in de periode 1980-1986.

De toename van het aantal vrouwen, dat betaalde arbeid buitenshuis verricht, is een belangrijke maatschappelijke trend in de afgelopen decennia in Nederland (SCP, 1988; Emancipatieraad, 1989; Stichting van de Arbeid, 1990). Deze toename van vrouwen heeft echter volgens eerder onderzoek niet geleid tot gelijkwaardiger posities op de arbeidsmarkt ten opzichte van mannen: vrouwen zouden in het betaalde werk andersoortige beroepen en functies vervullen dan mannen; er zou sprake zijn van een beroepen- of horizontale scheiding en een functie- of verticale scheiding op de arbeidsmarkt (SCP, 1988; Emancipatieraad, 1989).

De verschillen tussen vrouwen en mannen in posities op de arbeidsmarkt werken door in de kwaliteit van de arbeid van werkende vrouwen en mannen. Tengevolge van het soort beroep en functie waarin veel vrouwen werken, bevat de arbeidsinhoud van vrouwen ten opzichte van mannen relatief vaker monotone en routinematige elementen, zoals montage-, inpak-, en data-entry-werkzaamheden (Dielesen-Van Hoorn, 1981; Weggelaar & De Boer, 1984; Bloemhoff & Nijenhuis, 1986; Allaart et al, 1989).

Dit verschil in arbeidsinhoud tussen vrouwen en mannen is eveneens terug te vinden in de resultaten van deze studie. Mannen steken gunstiger af ten aanzien van ontplooiingsmogelijkheden in het werk, hebben werk dat beter aansluit bij opleiding en/of ervaring en hebben minder vaak eentonig werk. Alleen het hogere werktempo waarin mannen werken, zou men als positief punt voor vrouwen kunnen aanmerken. Tot zover de arbeidsinhoud van beide categorieën werkenden.

De in het onderhavige onderzoek gevonden relatief gunstige positie van vrouwen ten opzichte van mannen met betrekking tot arbeids-

omstandigheden wordt bevestigd door het onderzoek van Allaart et al (1989). Onaangename arbeidsomstandigheden, zoals stank, lawaai, vuil en hoge temperaturen, komen volgens hen relatief vaker voor bij mannen dan bij vrouwen. De lichamelijke belasting van veel vrouwenarbeid wordt volgens eerder onderzoek gekenmerkt door een grote statische component, zoals langdurig achtereen zitten bij typistes, staan bij winkelbediendes of in een gebogen houding werken bij werkneemsters in de glastuinbouw. Bij mannen is er vaak meer sprake van dynamische arbeid, zoals tillen en sjuwen (Slappendel, 1983). Meer mannen dan vrouwen in ons onderzoek zeggen lichamelijk zwaar werk te hebben. Wellicht omdat de dynamische component van de belasting de doorslag geeft.

De invloed van de zwakke arbeidsmarktpositie van vrouwen komt volgens veel eerder onderzoek duidelijk naar voren bij de arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorwaarden. Vrouwen bevinden zich veelal onderaan de hiërarchische ladder en hebben daardoor minder vaak een leidinggevende positie, minder mogelijkheden voor medezeggenschap, minder scholings- en promotiemogelijkheden en minder salaris (Dielesen-Van Hoorn, 1981; Loontechische Dienst, 1988). Deze relatief ongunstige positie van vrouwen ten opzichte van mannen met betrekking tot promotiemogelijkheden en beloning komt eveneens tot uitdrukking in de resultaten van ons onderzoek.

Opvallend in onze resultaten is het ontbreken van een verschil tussen vrouwen en mannen ten aanzien van het werken in ploegendienst. De Statistiek Werkzame Personen van het CBS (1989) wijst uit, dat mannelijke en vrouwelijke werknemers even vaak regelmatige werktijden hebben (in 1986 86%). Van de vrouwen die geen regelmatige werktijden hebben, werkt bijna iedereen in onregelmatige diensten (in 1986 14%), bijvoorbeeld in de gezondheidszorg. De helft van de mannen, die geen regelmatige werktijden heeft, werkt in ploegendienst en de andere helft in onregelmatige dienst. Blijkbaar interpretern zowel mannen als vrouwen de term 'ploegendienst' in de vragenlijst als 'niet-regelmatige werktijden'. Daardoor komen de resultaten in dit artikel overeen met CBS-Statistiek Werkzame Personen.

Tenslotte wordt het opvallend grote verschil in deeltijdwerk (minder dan 25 uur per week)

tussen vrouwen en mannen van resp. 46% en 5%, bevestigd door Arbeidskrachtentellingen van het CBS (1985a, 1986, 1987a).

Als laatste opmerking willen we hier nog melden, dat onze resultaten met betrekking tot het voorkomen van verschillen tussen vrouwen en mannen in de kwaliteit van de arbeid overeenkomen met die van Klaver en Koss-Fischer (1988), die de LSO-data van 1986 geanalyseerd hebben.

Ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid in de tijd

Ontwikkelingen in de tijd zijn apart voor vrouwen en mannen gepresenteerd en gecontroleerd voor de invloed van leeftijd. Hierbij is bij zes aspecten een 'korte trend' (1980-1986) en bij zeven aspecten een 'lange trend' (1977-1986) onderscheiden. Indien we in alle gevallen de resultaten alleen op de korte trend van zeven jaar (1980-1986) hadden gebaseerd, dan zouden deze *niet* anders uitgevallen zijn.

In ons onderzoek hebben we de volgende hoofdconclusies getrokken. Wat betreft de inhoud van het werk zijn er twee duidelijke tendensen, namelijk toename van het arbeidstempo bij zowel vrouwen als mannen en afname van werk dat goed aansluit bij opleiding en ervaring bij mannen. Een tweede conclusie, ten aanzien van de arbeidsomstandigheden, is dat de lichamelijke zwaarte van het werk toegenomen is zowel bij mannen (niet significant) als bij vrouwen en gevaarlijk werk afgenomen is bij mannen. Een derde conclusie is dat deeltijdwerk is toegenomen, bij zowel vrouwen als mannen. Worden deze bevindingen door ander onderzoek bevestigd of ontkend?

Smulders (1984) vergeleek de arbeidssituatie in 85 bedrijven in 1981, gemeten door hemzelf, met die van 83 bijna identieke bedrijven in 1965, gemeten door Philipsen (1969). De data werden in beide gevallen verkregen door middel van gelijksoortige interviews met bedrijfsleider en personeelschef van de bedrijven en op basis van objectieve bedrijfsinformatie. Smulders concludeerde over de periode 1965-1981 allereerst dat er geen significante verandering te constateren was in de 'scholingsgraad' van het werk (min of meer vergelijkbaar met ontplooiingsmogelijkheden in het werk en eentonigheid van het werk), noch in de mate van 'routinisering' van het werk. Wel bleek er meer onrust in het arbeidsproces opgetreden te zijn, hetgeen moge-

lijk gelijk gesteld kan worden met een hoger arbeidstempo. Verder bleek er een duidelijke verbetering opgetreden te zijn in de fysieke werkomstandigheden (waaronder vuil en zwaar werk) evenals in de arbeidsverhoudingen (meer delegatie van verantwoordelijkheden, minder autoritaire leiding). Wat betreft de arbeidsvoorwaarden constateerde hij onder andere meer ploegendienst. De resultaten van Smulders betreffen de periode 1965-1981 en laten derhalve slechts een gedeeltelijke vergelijking toe met de resultaten van dit artikel. De resultaten van beide studies komen overeen wat betreft de toename van het werktempo en de afname van gevaarlijk werk. Verder is er overeenkomst in de bevinding dat de scholingsgraad van het werk (periode 1965-1981) en de ontplooiingsmogelijkheden/eentonigheid van het werk (periode 1977-1986) niet noemenswaardig veranderen. De toename van ploegendienst in de periode 1965-1981 wordt niet doorgezet in de periode 1977-1986. Tegenspraak is er te vinden met betrekking tot lichamelijk zwaar werk.

In vergelijkende zin is het voorts van belang het werk van Huijgen c.s. van belang te vermelden. Bij mannen daalt in ons onderzoek in de periode 1980-1986 (significant) het percentage met werk dat goed aansluit bij opleiding en ervaring, terwijl dit bij vrouwen gelijk blijft. Huijgen (1983, 1989a, 1989b) geeft aan dat vanaf 1960 het opleidingsniveau van werknemers in Nederland voortdurend is gestegen evenals het functieniveau. De ontwikkeling van het functieniveau blijft echter achter bij de stijging van het opleidingsniveau. Dit betekent dat in de periode 1960-1985 de discrepantie tussen opleidingsniveau en functieniveau is toegenomen bij werknemers in loondienst, waarbij deze discrepantie voor vrouwen groter is dan voor mannen. Dit laatste staat lijnrecht tegenover onze bevindingen. Uit ons onderzoek is bovendien *niet* af te leiden dat het functieniveau (ontplooiingsmogelijkheden, eentonigheid) in de periode 1977-1986 is verbeterd. Dit in tegenstelling tot wat Huijgen c.s. melden.

Den Dekker (1988) concludeert in zijn onderzoek dat in de industrie, met voornamelijk mannelijke werknemers, het werktempo is toegenomen. Dit sluit aan bij de resultaten van ons onderzoek, dat werken in een hoog tempo is toegenomen in de werkende bevolking, zowel bij vrouwen als bij mannen.

Ook toont ons onderzoek aan dat in de periode

1977-1986 voor vrouwen en mannen nauwelijks tot geen verbeteringen opgetreden zijn in de arbeidsomstandigheden. Onderzoek van Allaart et al (1989) bevestigt dit. Hun onderzoek wijst tevens uit, dat in de periode 1985-1988 het werk in toenemende mate als zwaar wordt ervaren, met name door vrouwen en jongeren. Volgens Allaart et al blijkt het probleem grotendeels geconcentreerd te zijn bij verzorgende beroepen, zoals verpleegkundigen, gezins- en bejaardenverzorgers en schoonmaakpersoneel, waarin veel jonge vrouwen werken. Een toename van lichamelijk zwaar werk bij vrouwen is eveneens gevonden in onze studie.

Het percentage vrouwen en mannen dat in ploegendienst werkt (ofwel 'onregelmatige werktijden heeft', zie eerdere opmerkingen) is in de periode 1977-1986 stabiel gebleven. In eerdere studies wordt aangegeven, dat er de laatste jaren weinig ontwikkelingen zijn in het percentage werkenden in ploegendienst (Jansen, 1987; Allaart et al, 1989).

Eerder onderzoek naar de ontwikkelingen van deeltijdarbeid (OSA, 1988; Min. SoZaWe, 1988) wijst uit, dat de grote stijging van deeltijdbanen in de afgelopen jaren voor een groot deel is toe te schrijven aan vrouwen: vooral gehuwde vrouwen nemen in toenemende mate deel aan het arbeidsproces en vrouwen werken ook in toenemende mate in deeltijd. Dit bevestigt de resultaten uit ons onderzoek, dat in de periode 1977-1986 een grote toename van het percentage vrouwen met een deeltijdbaan van minder dan 25 uur per week is te constateren, waarbij de toename van het percentage mannen met een deeltijdbaan in het niet valt.

In de discussie over de ontwikkelingen in de kwaliteit van de arbeid heeft de Sitter (1981) een belangrijke positie ingenomen. Zijn conclusie uit 1981 (p.74), dat 'de kwaliteit van de arbeid in fabrieken en kantoren (...) gedurende de afgelopen decennia aanzienlijk gedaald' is, is door veel auteurs geciteerd. Ons onderzoek heeft betrekking op een gedeeltelijk latere periode, van neergaande conjunctuur. Dat doet vermoeden dat De Sitters conclusie tenminste te globaal was: op een aantal punten is inderdaad een verslechtering waar te nemen, maar op het merendeel niet.

Ter afsluiting van deze discussie nog een enkel woord over de inhoud van de Leefsituatie-vragenlijsten uit oogpunt van de kwaliteit van de

arbeid. Er valt op een aantal lacunes te wijzen en het zou van groot voordeel zijn, indien het CBS deze zou kunnen opvullen. Deze lacunes betreffen vooral het aspect arbeidsverhoudingen: contacten in het werk, sociale relaties, stijl van leidinggeven, toezicht en controle, mate van inspraak en van overleg. Een tweede lacune is vooral nadelig voor het inzicht in de stress door het werk. De moderne stress-theorieën zijn allen sterk gebaseerd op het job demands – job control saldo (Karasek, 1979), ofwel taakeisen versus taakautonomie. Dit laatste aspect ontbreekt volledig in de Leefsituatie-onderzoeken.

Conclusies

De resultaten van deze beschrijvende studie leiden tot de volgende globale conclusies met betrekking tot de drie gestelde onderzoeksvragen.

- Mannen blijken een gunstiger mening over hun arbeidsinhoud en over hun arbeidsvoorwaarden te hebben dan vrouwen. Daarentegen blijken vrouwen in veel gunstiger arbeidsomstandigheden te verkeren dan mannen.
- Er blijken geen significante verschillen te zijn over een periode van 7 of 10 jaar in acht aspecten van de kwaliteit van de arbeid. Bij vijf aspecten van de kwaliteit van de arbeid blijken er wel significante veranderingen in de tijd te bestaan, namelijk een vermindering van werk dat goed aansluit bij opleiding en ervaring, een vermindering van gevaarlijk werk, en een toename van werken in een hoog tempo, lichamelijk zwaar werk en werken in deeltijd.
- De trends in de tijd in de kwaliteit van de arbeid blijken in de meeste opzichten voor vrouwen en mannen gelijk verlopen te zijn. Alleen bij de aansluiting tussen opleiding/ervaring en werkinhoud is een zeer pregnant verschil waar te nemen (sterke afname bij mannen en gelijkblijving bij vrouwen).

Noot

- 1 De data over 1986 zijn van het CBS verkregen met subsidie van de Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg, een aan het Ministerie van WVC verbonden instantie.

Literatuur

- Algera, J.A. (1983), 'Objective' and perceived task characteristics as a determinant of reactions by task performers. In: *Journal of Occupational Psychology* 56 (1983) 95-107.

- Allaart, P.C., R. Kunnen & H.A. van Stiphout (1989), *Tendrapport arbeidsmarkt 1989*. Den Haag, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Bloemhoff, A. & E. Nijenhuis (1986), *Kwaliteit van vrouwenarbeid. Een onderzoek naar de kwaliteit van het werk van kassiers in een grootwinkelbedrijf*. Wageningen, Landbouwhogeschool, Vakgroep Gezondheidsleer/Vrouwenstudies, januari. (Nr.244).
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1980, 1985, 1986, 1987a), *Arbeidskrachtentellingen 1977, 1980, 1983 en 1985*. Voorburg, CBS.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1987b), *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1986, kerncijfers*. Voorburg.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1988), *Statistisch werkzame personen 1986*. Voorburg.
- Dekker, I.P.P. den (1988), *Lichamelijk zware arbeid in de Nederlandse industrie*. Voorburg, Directoraat-Generaal van de Arbeid. (Studie-reeks nr.45)
- Dielesen-van Hoorn, F.T.E. & M.L. Maan-Faber (1989), *Kwaliteit van vrouwenarbeid. Deel I. Literatuurstudie*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken, mei.
- Emancipatieraad (1989), *Advies kwaliteit versus kwantiteit*. Den Haag, Emancipatieraad. (advies nr.III/04-/89).
- Glick, W.H., G.D. Jenkins jr. & N. Gupta (1986), 'Method versus substance: how strong are underlying relationships between job characteristics and attitudinal outcomes?'. In: *Academy of Management Journal* 29, 3, 441-464.
- Gupta N. & T.A. Beehr (1982), 'A test of the correspondence between self-reports and alternative data sources about work organizations'. In: *Journal of Vocational Behavior* 20, 1-13.
- Jansen, B. (1987), *Dagdienst en ploegendienst in vergelijkend perspectief*. Lisse, Swets & Zeitlinger BV.
- Huijgen, F., B.J.P. Riesewijk & G.J.M. Conen (1983), *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland. Bevolking in loondienst en functieniveau-structuur in de periode 1960-1977*. Den Haag, Staatsuitgeverij (N.P.A.O.-publicatie nr. 17).
- Huijgen, F. (1989a), *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland. Deel III*. Den Haag, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA-voorstudie V33).
- Huijgen, F. (1989b), 'Opleiding van werknemers en het niveau van hun werk. De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid 1969-1985'. In: *Mens en Maatschappij* 64, blz. 79-106.
- Karasek, R.A. (1979), 'Job demands, job decision latitude and mental strain: implications for job redesign'. In: *Administrative Science Quarterly* 24, blz. 185-308.
- Klaver, T. & A.J. Koss-Fischer (1988), 'Kwaliteit van de arbeid. Analyse van de gegevens uit het leefsituatie-onderzoek 1986'. In: *Supplement bij de Sociaal Economische Maandstatistiek CBS*, 2, blz. 20-27.
- Kompier, M.A.J. (1988), (1988), *Arbeid en gezondheid van stadsbuschauffeurs*. Delft, Eburon. Proefschrift RU Groningen.
- LTD (Loontechnische Dienst) (1988), *De positie van mannen en vrouwen in het arbeidsproces*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, oktober.
- Macintyre, S. & C. Pritchard (1989), 'Comparisons be-

- tween the self-assessed and observed-assessed presence and severity of colds'. In: *Social Science and Medicine* 29, nr. 11, blz. 1243-1248.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1988), *Rapportage arbeidsmarkt 1988*. Den Haag.
 - Mok, A.L. (1990), 'Kwaliteit en kwantiteit van de arbeid'. In: *Sociologische Gids* 37, nr.3, blz. 141-165.
 - OSA (Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek) (1988), *Arbeidsmarktperspectieven; OSA-Rapport 1988*. Den Haag, Staatsuitgeverij (OSA-rapport nr. 5).
 - Pennings, J. (1973), 'Measures of organizational structure: a methodological note'. In: *American Journal of Sociology* 79, nr. 3, blz. 686-704.
 - Philipsen, H. (1969), *Afwezigheid wegens ziekte*. Groningen, Wolters-Noordhoff. Proefschrift RU Leiden.
 - Sathe, V. (1978), 'Institutional versus questionnaire measures of organizational structure'. In: *Academy of Management Journal* 21, nr. 2, blz. 227-238.
 - Sitter, L.U. de (1981), *Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren*. Deventer, Kluwer, 1981.
 - Slappendel, C. (1983), *Ergonomische aspecten van vrouwenarbeid*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, augustus.
 - Smulders, P.G.W. (1984), *Bedrijfskenmerken en ziekteverzuim in de jaren zestig en tachtig: een vergelijkende studie*. Leiden, NIPG/TNO. Proefschrift RU Limburg.
 - Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) (1988), *Sociaal en Cultureel rapport 1988*. Rijswijk.
 - Steinberg, L.D., E. Greenberger & M. Ruggiero (1982), 'Assessing job characteristics: when "perceived" and "objective" measures don't converge'. In: *Psychological Reports* 50, blz. 771-780.
 - Stichting van de arbeid (1990), *Nota Vrouw en Arbeid*. Den Haag. (Publ.nr. 90/2).
 - Taber, T.D., T.A. Beehr & J.T. Walsh (1985), 'Relationships between job evaluation ratings and self-ratings of job-characteristics'. In: *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 35, blz. 27-45.
 - Walton, E.J. (1981), 'The comparison of measures of organization structure'. In: *Academy of Management Review* 6, nr. 1, blz. 155-160.
 - Weggelaar, M. & K. de Boer (1984), *Micro-elektronica en vrouwenarbeid. Deel 1. Gevolgen van de uitvoering van micro-elektronica voor de arbeid van vrouwen; verslag van vier case-studies*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, september.
 - WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid) (1981), *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*. Den Haag, Staatsuitgeverij. (Rapport aan de Regering 21).
 - Zanders, H.L.G., A.L.J. van Büchem & J.J.C. van Berkel (1977), *Kwaliteit van arbeid 1977; een onderzoek naar kenmerken en opvattingen over arbeid en arbeidsomstandigheden*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken.